

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 77-103.

İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği

The Transformative Effects of Theological Education: The Case of International Theology Students

Zekiye Demir

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Prof. Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Ankara, Türkiye.

E-Posta: zekiyedemir@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4009-7751

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Temmuz/July 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Kasım/November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1145797

Cite as / Atıf: Demir, Zekiye. "İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 77-103.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zekiye Demir)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Zekiye Demir % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Sürekli değişimin yaşandığı bir dünyada tutum ve davranışların aynı kalması beklenemez. Yaşadığımız sosyal çevre, aldığımız eğitim, kişilik yapımız, sosyo ekonomik ve sağlık durumumuz ve daha bir çokşey tutum ve davranış değişikliğimize az yada çok neden olur. Bunun için tutum davranış değişiklikleri ekonomiden psikolojiye, sağlık bilimlerinden sosyolojiye bir çok alanın çalışma konuları arasında yerini alır. Bu çalışmada sosyal-psikoloji alanına giren tutum ve davranış değişikliği Uluslararası İlahiyat Öğrencileri özelinde ele alınmıştır. Öğrencilik hayatlarının son sınıfında ve son döneminde olan Uluslararası İlahiyat Öğrencilerinin aldıkları beş yıllık eğitim sonucunda ne gibi bir tutum ve davranış değişikliği sahip olduklarını tespit etmeyi amaçlayan çalışma, nitel araştırma yöntemi mülakat tekniği ile yapılmıştır. Yapılan mülakatlar sonucunda öğrencilerde yaşanan sosyal çevre ve edinilen bilgi aracılığı ile pozitif yönde radikalliğin sönümlenmesi, toleransın artması, eleştirel ve anlayıcı bakışın kazanılması, dindarlığın farklı boyutlarının oluşması gibi birden çok tutum ve davranış değişikliği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İlahiyat, Uluslararası İlahiyat Öğrencisi, Tutum, Değişme.

Abstract

In a world of constant change, attitudes and behaviors cannot be expected to remain the same. The social environment we live in, the education we receive, our personality structure, our socio-economic and health status and many other things cause our attitude and behavior change more or less. For this, attitude and behavior changes take place among the study subjects of many fields from economy to psychology, from health sciences to sociology. In this study, attitude and behavior change in the field of social-psychology has been handled specifically for International Theology Students. The study, which aims to determine what kind of attitude and behavior change the International Theology Students, who are in the last year and last period of their student life, have as a result of the five-year education they receive, was carried out with the qualitative research method interview technique. As a result of the interviews, multiple changes in attitudes and behaviors such as the extinction of radicalism in the positive direction, the increase of tolerance, the acquisition of a critical and understanding perspective, and the formation of different dimensions of religiosity have been identified through the social environment and knowledge acquired by the students.

Keywords: Sociology of Religion, Theology, International Theology Student, Attitude, Change

Giriş

Yer yüzündeki her canlı gibi insan da yaşadığı süre içerisinde değişim geçirir. Bu değişim fiziksel görünüm, duygu, düşünce, değer ve davranış biçiminde ortaya çıkabilir. Eğer değişim olumlu yönde olursa bu, 'gelişim' olarak nitelenir. Tersine değişim olumsuz yönde olursa buna da 'bozulma' veya 'gerileme' denir. İnsanın değişimi çeşitli bilim dallarının inceleme konusu olmuştur. Biyoloji, tıp, psikoloji, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi gibi bir çok bilim dalında değişim farklı boyutları ile ele alınır. Davranış ve tutum değişikliği ile ilgili literatüre baktığımızda bu skalanın genişliği hemen farkedilebilir: Hastanede yatmadan (Vernon vd., 1966), para ile olan ilişkiye (Vohs vd., 2008), doğal afetlerden (Burke vd., 1982), kitle iletişim araçlarına (Abroms-Maibach, 2008), tecavüzü önleme eğitiminden (Foubert vd., 2010) eğitimle engelli bireylere karşı olan tutum değişimine (Tasa-Mamatoğlu, 2018) ve din eğitimine (Taştan vd., 2001) kadar bir çok faktörün tutum ve davranışları etkilediği çalışılmıştır. İnsan ve değişim sözkonusu olduğunda, etkili faktörler ve etkinin yönü konusunda hem teorik çerçeve hem de sonuçlar bakımından büyük bir çeşitlilik sözkonusudur.

Duygu, düşünce ve davranış değişikliği özellikle sosyal-psikolojinin ilgi alanına girmektedir. İnsanın toplumsal ve bireysel ilişkileri, eğitimi, yaşadığı sosyal çevre ve fiziki şartlar, kişiliği vb. bir çok unsur değişimini tetikler veya köreltir. Bu çalışmada hepsi yurt dışından gelen, ancak köken itibarıyla Türkiyeli olan ilahiyat öğrencilerinin, eğitim süreci sonunda kendilerinde gördükleri en belirgin değişim alanları ele alınmaktadır.

1. Uluslararası İlahiyat Programı.

Konumuzun yurtdışından ilahiyat eğitimi almak üzere Türkiye'ye gelen Uluslararası İlahiyat öğrencilerindeki tutum ve davranış değişimi olmasından dolayı bu programla ve bu programın vücut bulmasına alt yapı hazırlayan nedenlerle ilgili bir kısa açıklama yapmak yerinde olacaktır.

Özellikle Batı Avrupa'da İkinci Dünya savaşında yetişkin erkek kaybı ve savaş sonrasında hızlı ekonomik kalkınma sürecinin başlaması işgücü ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. En büyük ihtiyaç da en çok tahrip gören ve en hızlı büyüyen Almanya'da duyuldu. İhtiyaç duyulan işgücü gelişmekte olan, genç nüfusa sahip ülkelerden giderilmeye çalışıldı. Bu kapsamda Türkiye'den Almanya'ya ilk işçi göçü 1957 yılında gerçekleşti. 1961 yılında ise Türk-Alman İşçi Mübadelesi Anlaşması imzalanarak bu işin yasal temeli oluşturuldu. Bunu Hollanda, Fransa, Belçika gibi Avrupa ülkeleri izledi. Türkiye'den Batı Avrupa'daki vatandaşlarına din hizmetleri verilmesi de ilk kez en çok Türk işçinin bulunduğu Almanya'ya oldu. 1976 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet, DİB) Almanya'ya din görevlisi gönderdi (Demir, 2010, 32). Yine bunu diğer Batı Avrupa ülkeleri takip etti. O tarihlerden itibaren Diyanet'in yurtdışı hizmetleride görevlilerin sayısı ve hizmetlerin çeşitliliği artarak devam etti.

2000'li yıllardan itibaren Avrupa ülkelerinde Türkiye'den din görevlisi gitmesine yönelik bir isteksizlik başladı. 11 Eylül 2001'de Amerika'daki ikiz kule saldırısının faillerinin Müslüman oluşu, genel olarak tüm dünyada müslümalara karşı önyargılı bir tavrın oluşmasına/çoğalmasına sebep oldu ve bu durum özellikle Avrupa'da yaşayan Müslümanların hayatını olumsuz etkiledi. Mesela Fransada 2015'in ilk altı ayında Müslümanları hedef alan fiziksel saldırıların bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 500, sözlü saldırıların ise yüzde 100, camileri hedef alan şiddet eylemlerinin de yüzde 400 oranında arttığı tespit edilmiştir (Ece, 2019: 84). Ayrıca Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımın bir yansıması olarak başta Fransa, Avusturya olmak üzere Türkiye'den giden din görevlilerini istemediklerine yönelik sesler yükselmeye başladı. O yıllarda bu ses en fazla Fransa'da çıkmaya ve Türk din görevlilerinin ülkeye kabul edilmeyeceğine dair söylemler dile getirildi. Ancak Avrupa'da bulunan Türkiye kökenlilerin hemen hepsi Müslümandı ve din hizmetlerine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu hizmetlerin Türkiye'den karşılanamaması durumunda nasıl karşılanacağına dair bir fikir üretilmeliydi. Uluslararası İlahiyat Projesi/Programı (UIP) bu soruya cevap kapsamında formüle edildi. Avrupa da yaşayan Müslüman Türklerin din hizmetleri ihtiyacı, Türkiye de yetişen din görevlileri ile değil; bizzat o ülkede yetişen ve o ülkenin şartlarını bilen hatta o ülke vatandaşı olan kişilerle sağlanması planlandı.

Tüm bu gelişmelerin ardından, 2006 yılının ilk ayında Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek Öğretim Kuruluna (YÖK) Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenliler arasından ilahiyat fakültelerine özel bir programla öğrenci getirme talebinde bulundu.¹ Uygun bulunan talep sonrasında, iki kurum bu proje kapsamında yapılacaklarla ilgili bir protokol imzaladılar ve 2006 yılı güz döneminde ilk UIP öğrencileri eğitimlerine başladı.² İlk yıl Almanya'dan 6, Fransa'dan 3, Belçika'dan 5, Hollanda'dan 3 olmak üzere dört farklı ülkeden, toplam 17 öğrenci Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde açılan bu programa kaydoldu. Sonraki yıllarda bu sayı ve ülke çeşitliliği arttı. Başlangıcından bugüne kadar 935 öğrenci programdan mezun olmuştur. 2021 itibarıyla Avrupa başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen ve Uluslararası İlahiyat Programı kapsamında burs desteği sağlanan 449 öğrenci bulunmaktadır. (UIP, 2022, 6). Günümüzde 4 farklı şehirde (Ankara, İstanbul, Bursa, Konya) 6 farklı üniversitede (Ankara, Marmara, İstanbul, 29 Mayıs,

¹ Talepteki gerekçe: "Yurtdışında yaşayan Türk toplumuna dini, sosyal ve kültürel hizmetler sunmak üzere, Başkanlığımızca, bu ülkelere uzunca bir zamandan beri din görevlileri gönderilmektedir. Ancak, son yıllarda Belçika, Hollanda, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin hükümet yetkilileri ve bazı ilgili kurumları tarafından, ülkelerdeki insanların dini ihtiyaçlarının da kendilerince ve mahallinden karşılanmasının daha uygun olacağı yönünde açıklamalarda bulunmakta, başka ülkelerden din görevlilerinin kabul edilmesi uygulamalarına son verileceği ifade edilmektedir. Buna gerekçe olarak da çoğu zaman bu tarz uygulamaların entegrasyonu engelleyici olduğu ve dine dayalı izolasyonların gerçekleştiği öne sürülmektedir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak, önemli kısmını vatandaş veya soydaşlarımızın teşkil ettiği Müslümanların yaşamakta olduğu Avrupa ülkelerine Başkanlığımızın, ülkemizden din görevlisi gönderme uygulaması her geçen gün yeni zorluklarla karşılaşmakta..." (DİB, 2006).

² Bu çalışmanın yazarı Diyanetin ilgili biriminde çalışmış ve Almanya, Fransa, Belçika gibi ülkelerde UIP öğrencilerinin seçildiği sınavlarda görev yapmıştır.

Uludağ ve Necmettin Erbakan Üniversiteleri) UİP öğrencileri eğitim görmektedir (UİP, 2022, 13).

Türkiye’de genelde öğrenciler özelde ilahiyat öğrencileri ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak UİP’i özel olarak ele alan çalışma sayısı çok azdır. İlk çalışma UİP’i tanıtan, programın ortaya çıkış sebeplerini, niçin bu programa ihtiyaç duyulduğunu, program işleyiş şeklini ve Diyanet İşleri Başkanlığının bu programdaki rolünü ele alan Erşahin’in makalesidir (2015). Bu çalışmadan 6 ay sonra Gemicî’nin (2015) bu programın uygulamasında karşılaşılabilecek olası zorluklar ve çözüm önerilerini ele alan bir makalesi yayınlanmıştır. Bunlara ilaveten yurtdışında da UİP ile ilgili iki çalışma bulunmaktadır. Bunların ilki kendisi bir UİP öğrencisi olan Özburun’a aittir. Özburun (2017) yüksek lisans tezinde Türkiye ile Hollanda arasındaki diaspora ilişkileri bağlamında Diyanet’in Uluslararası İlahiyat Programı’na yönelik bir çalışma yapmıştır. Diğer çalışmada Bruce (2019) Türk devletinin diaspora politikası kapsamında bu programın güttüğü olası siyasi amaçları konu edinmiştir.

2. Tutum ve Davranış Değişmesi

İnsan yaşadığı çevrede bulunan nesnelere, şeylere karşı duyarsız kalamaz bir duruş, davranış ve kısaca tutum sergiler. Davranışlar, tutumlar bunların oluşması, yerleşmesi, pekişmesi ve değişiklikleri, uzun süredir çalışılan çağdaş sosyal psikolojinin en önemli ana konularından ve en aktif araştırma alanlarından biridir (Allport 1935; Krech vd., 1983; Bohner-Dickel, 2011).

İnsanlar, toplumlar ve hemen her şey yavaş ya da hızlı değişime uğrar. İnsanın sadece fiziki yapısı değil düşünceleri ve davranışları, tutumları değişir. Ayrıca insanın istediği kişi haline gelmesi ve “şimdi oldum” demesi, ömür boyu öyle kalması sözkonusu olmaz.

Tutum ve davranış, ilişkili ancak farklı ve iç içe geçmiş iki kavramdır. Tutum; duygulara, inançlara ve diğer kişi, grup, fikir veya nesnelere karşı eğilimleri ifade eder. Davranış ise, yüz mimiği, el-ayak ve vücut hareketi ile gösterilen bedensel tepkiler ile sözlü ifadeler ve öznel deneyimlerdir (Demir-Acar, 2020, 62). Davranışlar bireyin sorumluluğu veya tepkisidir. Tutumla, davranış arasında sıkı bir ilişkisi olduğundan bir kişiye, bir objeye veya bir fikre karşı nasıl davranacağımıza etki eder (Schafer-Tait, 1986, 3).

Tutumlar bir düşünce nesnesinin değerlendirilmesi, tutum değişikliği ise bir düşünce nesnesinin değerlendirmesindeki değişiklik olarak tanımlanabilir. Tutum nesnelere; şeyler, insanlar, gruplar, yerler, fikirler, sorunlar yani somuttan soyuta herşeyi içerir. Kişi tutum nesnesine karşı olumlu veya olumsuz bir tepkide bulunur. Bu tepki iyi veya kötü, doğru veya yanlış, uygun veya uygunsuz olabilir ya da öyle değerlendirilebilir. Düşünce nesnesine karşı değerlendirme sabit kalmayabilir, düşünce nesnesinin değerlendirilmesindeki değişiklik tutum değişikliğine yol açar. Tutumunun sonucunun

sorumluluğu kişiye aittir (Bohner-Dickel, 2011, 392; Demir-Acar, 2020, 296; Underwood, 2009, 107).

Kişinin mevcut olan her düşünce nesnesine, herşeye karşı bir tutumu olabilir. Bu durumda tutumdan bahsedebilmek için önce 'bir şey' olmalıdır. Sonrada o şeye karşı olumlu ya da olumsuz tutum oluşturmak için o şeye karşı hangi kanalla olduğu farketmeksizin bilgi olmalıdır. O bilgi sayesinde şeye karşı bir kıymetlendirme yapılabilir ve bir tutum sergilenir (Krech vd., 1983, 232)

Tutumların oluşmasında ve gelişmesinde yaşanmışlık ve duygular önemlidir. İnsanın bir nesneye karşı sebepli veya sebepsiz sempati veya antipati duyguları oluşabilir. Bu duygular o nesneye karşı tutumu etkiler. Yine bir nesne ile ilgili edindiğimiz bilgi o nesneye karşı olumlu veya olumsuz tutum oluşturabilir. Sonuçta oluşan duygu, edinilen bilgi o nesneye karşı davranışımızda ortaya çıkar. Dolayısı ile davranışın genelde bilgi ve duygu ile aynı yönde olması umulur. Bu nedenle tutumlardan hareketle davranışlar tahmin edilebilir. Tutumların neden oluştuğunu ve geliştiğini bilmek; hem karşımızdakini anlamada hem de kendimizin pozitif tutumlar oluşturmasında etkilidir (Arslan, 2009, 77, 90).

Tutumun derece ve şiddeti de bulunur; şeye/düşünce nesnesine karşı kuvvetli veya zayıf bir tutum sergilenebilir. Tutumda pozitif veya negatif yön bulunabilir. Hatta tarafsız bir tutum da sergilenebilir. Tutumun boyutları da - tek boyutlu, çok boyutlu- olabilir. Mesela birisi savaştan kaçıp ülkesine gelen göçmenlere karşı sadece parasal yardım yapabilir ya da bu yardımla beraber yardımlaşma kuruluşu kurabilir, kurulana üye olabilir, insanların ilgisini bu konuya çekmek için eylemler yapabilir.

İnsanlar doğduğu andan itibaren etrafında bulunan herşeyin, karşılaştığı her olayın, içinde yaşadığı toplumda var olan gelenek ve göreneklerin, kültürün, ekonominin, siyasi atmosferin ve daha pek çok şeyin etkisi altındadır (Doğan, 2010,110). Bütün bunlar tutumlarını oluşturur ve doğal olarak tutumlar önce ailede başlar sonra eğitimle ve sosyal çevre ile şekillenir ve yine bu süreçte değişime de uğrar. Tutumların oluşmasında birçok faktör, birçok çevre etkilidir ancak inanç ve tutumların oluşmasında kültürel çevre bunlar içinde başat öneme sahiptir. Bu nedenle inanç ve tutumların oluşmasını açıklamak için çevrenin kültürel yönüne ayrı bir önem verilir.

Tutumların oluşumunda önce nesneye/şeye karşı zihinde bir oluş, bu oluşun yol açtığı olumlu ya da olumsuz his ve bu hissin sonucu harekete geçen bir davranış unsuru bulunur. Tutumların oluşmasına etki ettiği gibi tutumların değişmesinde de etkili olan özellikle 4 çevreden bahsedilebilir. Bunlar; 1. Okul, işyeri, yaşanılan muhit gibi sosyo-kültürel çevre, 2. Alım gücü, mağazalar, tesisler hatta teknolojiye erişim gücü gibi maddi durum ile alakalı ekonomik çevre, 3. Siyasi kurum ve kişilerle ilişki, ülkenin siyasi yapısı gibi içinde bulunulan siyasi çevre ve 4. Bilişsel kapasite ile bireysel bilişsel süreçlerin ve

kişisel özelliklerin etkili olduğu bilişsel çevredir. Bu çevrelerle meydana gelen değişme, tutumlarda yön veya yoğunluk değişikliğine yol açması beklenir. Bu durumda tutumlar negatiften pozitif, pozitiften negatife ya da pozitiften çok daha pozitif, negatiften çok daha negatife değişebilir (Krech vd., 1983, 228-355).

Tutum değişimi ile ilgili dikkati çeken bir husus; değişimin en çok genç yaşlarda görülmesidir. Sosyal psikolojide tutumların değişimde yaşın önemli olduğu vurgulanmıştır. Genç yaşlar tutumların değişmesine en açık olunan yaşlardır. Tutumlar ve inançlardaki değişimde aynı yaş grubu-kuşak etkilerinin önemli olduğu görülmüştür. Dini inanç ve tutum değiştirme her yaşta olabilecek bir durumken orta yaşlar ve ileri yaşlar değişime çok daha az eğilimli iken ergenlik ve gençlik dönemi daha eğilimlidir (Hamberg, 1991, 77-79; Tyler-Schuller, 1991, 691). Tutumlar ve değişmesi karmaşık ilişkiler içerir.

3. Çalışmanın Yöntemi ve Verisi

Nitel araştırma yöntemi mülakat tekniği ile veri elde edilen bu çalışmada, UİP öğrencilerinin 5 yıllık eğitimin sonunda edindikleri tutum değişiklikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Mülakatlar 2020 yılı bahar döneminde, o yıl mezun olacak 25 öğrenci ile yapılmıştır.

Verilerin kaynağı; Almanya, Fransa, Kanada, Belçika, İtalya, Hollanda, Danimarka, İsviçre ve Avusturya olmak üzere toplam 9 farklı ülkeden Türkiye'ye Uluslararası İlahiyat Programı kapsamında eğitim almak üzere gelmiş olan 13 kadın, 12 erkek olmak üzere toplam 25 öğrenci ile yapılan mülakattan elde edilen bilgilerdir. Çalışma kapsamında 4 farklı şehirde (Ankara, İstanbul, Bursa, Konya) 6 Farklı üniversitede (Ankara, Marmara, İstanbul, 29 Mayıs, Uludağ ve Necmettin Erbakan Üniversiteleri) eğitim gören öğrencilerle buluşmuş ve veriyi teşkil eden öğrencilerle teke tek bir ortamda görüşülmüştür (Ek. Mülakat Çizelgesi).

Mülakatlar 2020 Ocak ayında yapılmıştır ve öğrencilere tek bir soru yöneltilmiştir: "Yurtdışından geldiniz, 5 yıldır zamanınızın büyük kısmı Türkiye'de geçiyor, 5 yıldır ilahiyat eğitimi alıyorsunuz. 5 yıl önceki halinizle şimdiki halinizi kıyasladığınızda *dini, sosyal veya başka* açılarından olmak üzere nasıl bir değişime uğradınız, tutum ve davranış olarak sizde ne veya neler değişti, kısaca 5 yıl önceki siz ile şimdiki siz arasında en bariz gördüğün değişiklikler nelerdir?". Öğrencilerin bu soruya verdiği cevaplar kayıt altına alınmış, daha sonra bu kayıtlar deşifre edilmiştir. Deşifreden sonra tespit edilen her bir tutum ve davranış değişikliği manuel olarak bir başlık olarak kaydedilmiştir. Devam eden metin irdelemelerinde benzer olan tutum ve davranış değişikliği daha önce kaydedilmişlerin altına eklenmiş, yenilerine yeni başlıklar açılmıştır. Betimsel bir uygulama şeklinde yapılan çalışmanın bu bölümünde öğrencilerin kendilerini değerlendirmeleri ve kendilerinde gördükleri, en belirgin değişlerin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mülakat yapılan öğrenciler Mülakat Çizelgesinde görüldüğü üzere Kadın olanlar K1, K2..., Erkek olanlar ise E1, E2... olarak kodlanmıştır. Çizelgede öğrencilerin cinsiyeti ile birlikte geldiği ülke, kaldığı şehir, okuduğu üniversite bilgileri bulunmaktadır.

Mülakat yapılan öğrencilerin en küçüğü 23 en büyüğü 30 yaş aralığındadır. Bu yaş aralığı birçok değişim uyarıcıları ile karşı karşıya kalınan yaşlardır.

4. Bulgular

Öğrenciler 5 yıl boyunca kaldıkları yurtlar, aldıkları eğitim ve karşılaştıkları yeni bilgiler, buldukları şehirler, bursların yarattığı görece özgürlük aracılığı ile yepyeni bir deneyim yaşamışlardır. Bütün bunlar onlarda bir dizi tutum ve davranış değişikliği yaratmıştır. Yapılan mülakatta öğrencilerde çok yönlü bir tutum değişikliği tespit edilmiştir. Bu tespitler aşağıda sunulmuştur:

4.1 Radikalleşmenin Sönümlenmesi

Radikalleşme; içinde duygu, davranış, tutum bulunan ve aşırılık içeren bir haldir. Bu hale iten etnik, ideolojik, dini, belli bir konu hakkında hassasiyet oluşması gibi sebepler vardır. Yaşa bireylerde radikalleşmeye yol açan durumları; kişisel mağduriyet, dışlanma, toplumsal bütünleşme başarısızlığı, topluma ait hissetmeme, meşru çerçevede fikirlerini ifade edememe, siyasal mekanizmaya olan inançsızlık, devlet ve kurumlarından görülen ayrımcılık olarak sıralar (2021, 819).

Kişisel radikalleşmede en büyük etkenlerden birisi kişisel mağduriyettir. Bunun nedenlerinden birisi toplumsal dışlanmadır. Toplumdan dışlanan veya öyle hissedenen kişinin, dışlandığını hissettiği topluma ve bireylerine karşı tutumu değişir: Radikal gruplara katılır, kimlik arayışına girer, uç davranışla, fikirle, giyim-kuşamla varlığını hissetmek/hissettirmek ister. Bu durumla karşı karşıya kalmayan yani dışlanmayan bireyde radikalleşme eğilimi düşüktür. Bu durum öğrencilerin ifallerinden anlaşılabilir:

“Gelmeden önce Hristiyan okulda okudum, arkadaşlarım vardı ve geneli ateistti. Hala da onlarla arkadaşlığım devam ediyor. O okulda Müslüman, Türk olduğum için hiç dışlanmadım. Bu beni onlara önyargısız yaptı, hala da öyleyim. Bulduğum çevre de seni radikalleştiriyor, eğer seni horgören bir okul veya diğer çevren varsa sen de daha katı oluyorsun, ben o anlamda şanslıydım ve bu durum beni radikal görüşlerden ve davranışlardan uzak tuttu” (K10).

“Arkadaşlarım yabancıydı ve hiçbir azınlık hissi yaşamadım. Güzel kaynaşmıştık ama öğretmenlerimden bu hissi yaşadıklarım hatta düşük not aldığım oldu. Arkadaş çevrem çok iyi oluşu bende onlara karşı hoşgörü oluşturdu” (K11).

“Okul arkadaşlarımdan hiç negatif tavır görmedim, niye oruç tutuyorsun diye soruyorlardı ben de açıklamaya çalışıyordum. Zaten sınıfımızda 2-3 kişi ancak Müslüman oluyordu,

onlarda silik davrandığı için Müslüman olarak sorulara ben muhatap oluyordum. Arkadaşlarım iyi idi ve hiç onlara karşı bir negatif duygum olmadı. Gelmeden öncede şimdi de bir negatif ve radikal duygulara sahip değilim” (K13).

Bir toplumda azınlık durumunda olmanın ve dışlanmanın radikalleşmede etkisi sözkonusudur:

“Türk ve Müslüman olarak Fransa’da azınlık konumundaydık ve dışlanıyorduk. İstanbul’da çoğunluk durumundayız. Bu bana müthiş bir özgüven sağladı. Fransa’da daha radikal görüşlerim vardı onlar kalmadı çünkü hem burada yabancı değilim hem de İlahiyat eğitiminde, din eğitiminde dini yorumun tek nüvesi olmadığını çeşitliliği gördük. Kuş bakışı bakma yeteneği kazandırıyor ilahiyat eğitimi” (E7).

Bu ifadede azınlık olmanın yanında İlahiyat eğitimin dönüştürücü ve değiştirici etkisi de açıkça görülmektedir.

Radikalliğin sönümlendiğinin gözlemlenebilen alanları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

4.1.1. Bilgide. Azınlık durumunda olma veya dışlanma radikalleşmeye yol açtığı gibi bir konuda yeterli ve kapsamlı bilgi sahibi olmak radikalleşme önünde önemli bir set oluşturabilmektedir. Taştan ve arkaşalarının (2001: 189) çalışmasında da ilahiyat eğitiminin benzer etkisini tespit etmiştir. Bu çalışmada da tek yönlü detaylı bilgi sahibi olmanın değil, aynı konuda farklı düşünenleri görmenin bir çeşit eleştirel düşünce yeteneği kazanmanın radikalliğin önüne geçtiği anlaşılmaktadır:

“5 yıl sonunda yeni fikirlere daha objektif yaklaşmayı öğrendim, baştan reddetmiyorum artık, önce dinliyorum. Başta öyle değildim yeni fikirler karşısında daha rijictim, katıydım. Ankara başkent, Diyanet var. Farklı hocalar var. Hocaların hepsi aynı görüşte değil, bu büyük bir zenginlik, farklı pencereden bakmamızı sağlıyor. Bu bana bir olaya önyargı ile yaklaşmamı, böyle yaparsam büyük bir yanılğı ve saygısızlık olacağını öğretti. Birisinin beni dinlemesini istiyorsam, ben de başkasını dinlemeyi bilmeliyim. Kesin ve katı bir tepki göstermeden önce anlamayı, empati yapabilmeyi öğrendim” (E1).

“Eskiden bu doğru başka doğru yok diye bakardım şimdi doğru birden fazla olabilir diye bakıyorum” (E3).

“Hiç bilmeyen bir kişi ‘bunu hoca diyor, hoca ne derse doğru der’ diye peşine gider. Ancak bizim en büyük değişimlerimizden birisi ‘bu hoca kim, dediği doğru mu?’ diye tartabiliyoruz. Fransa’da gençler bunu yapamadığından DAİŞ gibi örgütlerin kandırmasına kolay geliyor, kolay inanıyorlar. Adamlar ayet hadis okuyor. Bunlar da ayet bunu diyor, hadis bunu diyor diye hocanın yap değiştiğini yapıyorlar, peşine gidiyorlar. DAİŞ’e katılanların birçoğu dışlandığından ve Müslümanlığı, İslam’ı iyi bilmediğinden yani bilgisizlikten katılıyorlar. Oysa biz şimdi bu ayetten kasıt ne, bu hadis doğru mu, yalan hadis mi diye araştırıyoruz. Körü körüne her söylenene inanmıyoruz. Dini bilgi derinliği radikalleşmeyi önüyor” (E3).

“Gelmeden önce daha katı sınırlarım vardı. Tek doğru tek yanlış gibi ama şimdi farklı düşünmenin, dine zarar getirmeyeceğini, Müslümanlarda görüş farklılığının olabileceğini öğrendim” (K6).

Aşağıda öğrencilerde sönümlenen radikal tutum ve davranışlarının örnekleri bulunmaktadır:

4.1.2. Siyasi Konularda

Avrupa’da selefi akımların gençlerin siyasete bakışını şekillendirmede etkili olduğu, bu etkinin de genelde radikal tutumlar oluşturduğu bu çalışmada görülmüştür. Ancak bu radikal etkinin ilahiyat eğitimi ile sönümlendiği tespit edilmiştir: *“Gelmeden önce Selefi arkadaşlar vardı onlardan etkilenmişim; demokrasi küfür, oy vermemek gerektiğini söylüyordum. Bu konu çok gündemimdeydi, bunu anlatmaya ikna etmeye çalışıyordum, şimdi düştü gündemimden ve artık böyle düşünmüyorum” (E12).*

4.1.3. Kadına Karşı Yaklaşımında

Başta eğitim ve çalışma olmak üzere kadının toplumsal hayattaki yeri konusunda Müslüman çevrelerde tam bir uzlaşma görülmemektedir. Bazıları dindarlık adına kadınların yerlerinin evleri olduğu, eğitim ve çalışma yoluyla toplumsal hayata çok karışmaması gerektiğini savunurken bazıları da bunun kültürel alışkanlıklarla ilgili olduğu ve dindarlıkla çok fazla alakasının olmadığı kanaatinde dirler (Demir, 2020, 103, Demir, 2019, 328). Görüşme yapılan öğrenciler arasında da bu farklılık açıkça gözlenmektedir. Özellikle bazı erkek öğrencilerin ilahiyat eğitimi öncesinde, dindar kadının eğitim alması ve bunun şekli konusundaki görüşlerinde ciddi bir tutum değişimi olduğu görülmektedir:

“Bu beş yıllık süreçte radikalliklerin hem bende hem de diğer arkadaşlarda azaldığını gördüm. Mesela kızlara yönelik bakış açımız değişti. Geldiğimizde onların burada ne işi var, hadi varlar niye aynı sınıfta okuyorlar. İslami eğitim olunca sanki olmamaları ya da ayrı olmaları gerekiyormuş gibi düşünüyorduk başta. Ama süreç içinde bu bakışın yanlış olduğu, bizim ne kadar eğitim hakkımız varsa onların da o kadar olduğu anlayışı oluştu. Kadınların böyle ortamda okuması caiz değil düşüncesi kırıldı. Kadın okuması, çalışması gibi konularda var olan radikal bakışlar bu eğitim esnasında normaleşti” (E11).

“İlk geldiğimde kadınlarla niye karışık dini eğitim alıyoruz diye kızılıyordum. Oysa Hollanda’da lisede gayri ahlaki davranış içinde, güürültücü kızlarla aynı sınıfta okuyurdum ama niye okuyoruz demiyorduk. Üstelik ilahiyattaki kız arkadaşlar tabir caizse yok gibiler, sessiz ve ahlaklılar. Sonra kendi kendime onlar o edepsizliği ile okuyorlar da bunlar bu halleriyle niye okumasın diye süreç içinde baştaki fikirlerimi aştığımı gördüm. Toplumu ayırmakla erdemlilik olmaz, birlikte yaşarken tavırlarını kontrol edersen erdemli olursun, bunu anlayışı kazandım kadın konusunda” (E12).

4.1.4. Giyim-kuşamda

Giyim kuşam kültürün, inancın, sosyal statünün izlerini taşır. Bir çeşit kimlik bilgisidir. Dinlerin özellikle İslam dinin müntesipleri üzerinde ister kadın olsun ister erkek bazı sınırlamaları vardır. Giyim-kuşamda bazı temel ölçüler ve sınırlar getirilmiştir. Bu sınırlara bağlı kalmak kaydıyla insanların kendi zevk, imkan ve kültürüne göre giyinmeleri serbesttir (Gümüş Böke, 2017, 20). Bu durum Hac ibadetinde müşahede edilebilir. Hac, hepsi aynı inanca ve aynı sınırlamaya tabi ama birbirinden bir o kadar farklı toplumların giyim-kuşam çeşnisini sunmaktadır. O kadar ki giyip kuşamına bakarak hac ibadeti yapmaya gelenlerin hangi milletten olduğunu bilebilirsiniz.

Giyim kuşam aracılığı ile dini kimliğe yönelik tutum sergilenebilir ve bu tutumda değişme olabilir. Mülakat yapılan öğrenciler arasında giyim-kuşama yönelik tutum değişikliği de tespit edilmiştir. Bazıları dini eğitimle birlikte tesettüre daha uygun giyinir olmuştur. Bazıları da tesettür sınırları içinde kalarak giyim tarzlarında önceden varsaydıkları bazı kısıtlarını genişletmişlerdir. Kızlardaki beş yıl sonunda kılık kıyafet değişiminin hem önceye göre daha tesettürlü giyinmeye yönelik hem de tesettüre riayet etmek kaydıyla tek düze giyinme yerine seçenekli giyinmeye dönüştüğü görülmektedir:

“Değişim yaşadığım konulardan birisi giyim kuşamımdadır. Gelmeden önce sadece ferace giyiniyordum, şimdi ise yine hatlarımı belli etmiyor ama daha rahat giyiniyorum. Kendimi tek tip kıyafet ile sınırlamıyorum” (K9).

Erkeklerde de kılık kıyafette örtünme şartları içinde kalmak kaydıyla, öncekinin aksine takke, cübbe, sarık gibi kıyafetleri zorunlu giysi olarak görmeme, kot giymeme, sakal bırakma gibi konularda bazı tutum değişiklikleri yaşandığı görülmektedir:

“İlk geldiğimde takke ve cübbeliydim, şalvarlıyım. Dindarlığı bundan ibaret sayıyordum. Buraya geldik, neden şalvar, neden kot, neden keten pantolon bunları araştırdık, artık takke ve cübbe kullanmıyorum gündelik hayatımda, şalvar yerine geniş bir kumaş pantolon giyiyorum. Kot giymiyorum ama kot giyeni de artık hor görmüyorum onu İslam dışı görmüyorum. Bu konularda önce daha katıydım. Aldığım eğitimler beni bu konuda daha anlayışlı, daha esnek, hoşgörülü yaptı. Bakış açım genişledi” (E3).

“Kendim ile ilgili gördüm değişimlerden birisi dış görünümümle ilgili. Gelmeden önce uzun sakalım vardı. Sakallı olunmazsa Müslüman olunmaz zannedirdim. Ama öyle olmadığını öğrendim. Şimdi öyle sakallı değilim. Sürekli din konuşurdum hem sakallı hem din konuşunca o zaman İŞİD-DEAŞ vardı beni öyle değerlendiriyorlardı. Ben kendimi değerli hissetmezdim. Ama burada değerli gördüm, özgüvenim arttı, buna bağlı olarak hitabetim, insani ilişkilerim gelişti” (E10).

Yukarıdakilerden farklı olarak radikal eğilimin sönümlenmesi sonucunda olmadan da kılık-kıyafete dair değişim yaşayan öğrenciler bulunmaktadır: *“Yurtdışında tesettüre çok dikkat etmeden, biraz rahat giyiniyordum, şimdi tesettüre daha uygun giyiniyorum” (K2).*

4.2. Dini Bilgiye Yaklaşımında Perspektif Genişlemesi

Doğru ve tam bilginin insanların tutum ve davranış edinmelerinde önemi büyüktür. Yarım, eksik, yanlış bilgi, yanlış tutum ve davranışlara sevk eder. Günümüzde din adına birçok eksik ve yanlış bilgi pazarı bulunmaktadır. Bu pazardan bilgi alan yeterince eleştirel düşünceye sahip olmayınca ve kaynağından bilgi edinme yolları bul(a)mayınca pazardaki sunulan bilgiyi tek doğru, tam doğru kabul edip buna göre konumlanmaktadırlar. Oysa ilahiyat eğitimi gören gençler doğru bilgi edinme imkanına sahiptir. Bu imkan çerçevesinde islami bilgiye yaklaşımları da değişebilmektedir. Yapılan bir araştırmada ilahiyat eğitimi gören gençlerin çoğunluğunun islami bilgi açısından çağdaş islami düşünce yaklaşımına sahip olduğu tespit edilmiştir (Uğurlu, Çalal, 2019: 328). Uluslararası ilahiyat öğrencileri de Türkiye’de edindikleri deneyim ve aldıkları ilahiyat eğitimini ile dini bilgi açısından benzer bir yaklaşım sergileyerek dini bilgiye karşı değişim ve dönüşüme uğramışlardır. Dini bilgiye yaklaşımlarında öne çıkan konular şunlardır: Esnek bakış açısı kazanma, dini ilkelerin yorumları arasında bazı farklılık olabileceği, farklı yorumlar arasından kendisine bir tercih alanı açma, farklı düşünenlere karşı daha toleranslı olma, kişilerin görüşlerini kaynaklara başvurarak değerlendirme, eleştirel dinleme ve okuma, yazılı metinlere daha çok önem ve öncelik atfetme.

“Daha önce bize dikte edilen dinde sadece doğrular ve yanlışlar yani beyazlar ve siyahlar vardı. Birisi ‘din budur, doğru bu, yanlış bu’ diye kendi kanaatini söylese biz de öyle sanıyorduk. Ama şimdi dini bir konu hakkında birden fazla görüş olduğunu bazen doğru ile yanlışın, siyah ile beyazın kesin çizgilerle ayırlamayacağını, istisnai durumların olduğunu öğrendik. Dinimizin ne kadar geniş ve kapsayıcı olduğunu öğrendim. Bu da bize içinde hareket etmemiz gereken gri alanları gösterdi. İmam Azamın kendi ilim halkasına kendi ile zıt görüşlülere alması şimdi modern Batının uyguladığı bir durum ama biz kendi tarihimizden âlimimizden örnek almıyoruz. Farklıları, muhalifleri dışlıyoruz. Siyah beyaz derken bunu da kastediyorum. Biz ve ötekiler var. Oysa ötekilerden de ders alacağımız şeyler var. Tabi her şey muhalif olmak için değil dayanakla muhalif olmak” (K4).

“Burada farklı fikirleri işitince biraz sallandım. Bu beni araştırmaya itti. Kendi görüşlerimi sağlam zemine oturttum, farklı görüşlere, davranışlara karşı daha toleranslı olmamı sağladı, Ankara ilahiyat. Dini konularda daha katı diyebileceğim bir görüşe sahiptim. Şimdi farklı fikirleri duyunca hemen reddetmiyorum, acaba diyorum, araştırıyorum. Orada daha dar bir alanda olduğumuz için daha dar görüşle yetişiyoruz. Burada dini açıdan farklı görüşlere nasıl iletişim kurabilirim, hangi seviyede durmam gerek bunları öğrendim” (E2).

“Hocaların düşüncesinin şimdiye kadar bizim düşündüğümüzün öğrendiğimizin tersine olduğunu görünce bu bize başta moral bozukluğu oluşturdu. Sonra bu bize alternatifli düşünmeyi, önyargılı hareket etmemeyi, toptancı düşünceden uzaklaşmayı öğrendim ve doğru bilgiye ulaşmak için kaynağını araştırma öğrenme ve aktarma gibi bir tutumum oluştu” (E8).

“Önceleri hadis deyince hepsi doğru zannediyordum. Uydurma hadisi ilk kez burada duydum. Hatta alim görüşününün hadis gibi algılandığını öğrendim, o öyle söylemiş ama başka alimde başka söylemiş diye bilmiyordum. Alim sözü de hadis gibi alınır zannediyordum. Din adına her söylenin doğru olmadığını öğrendim” (K7).

“Daha önce birisi gelip Hanefilere göre sakal vacip dese dayatsa bunu kabullenmek lazım diye düşünürdüm, ama şimdi farz olmayan şeyde dayatmanın yanlış bir yöntem olduğunu düşünüyorum” (E11).

“İtalya’da bilgi açısından sıfırdım. Müslümanım elhamdulillah o kadar. Ancak burada Müslüman ne demek, neye inanır, ne yapar, ne yapmaz, onu öğrendim” (E5).

“Bilgi açısından büyük farklılaşma oldu. Eğitimi Ankara’da alıyoruz, büyük şehirde ve ilahiyat fakültesinde dolayısı ile geldiğimle şimdi arasında bilgi açısından büyük bir değişim var. Literatür bilgim de derinleşme oldu” (E2).

“En büyük değişimim bilgi açısından oldu. Ufkumu açan çok iyi hocalarım oldu. Daha önce toyluktan kaynaklanan ne duyarsam inanırdım. Hadislere farklı yorum getirilebileceğini gördüm. Her şeyin dışardan görüldüğü gibi olmayacağını öğrendim” (K1).

“Yurtdışında farklı görüşlere inanmam daha kolaydı şimdi bana söylenen her bilgiye inanmıyorum, araştırıyorum. Bilgim arttığında dini konuda kendimi daha güzel ifade ediyorum. Neye niçin inandığımı daha iyi anlatabiliyorum” (K2).

“Hristiyan okulunda okudum. Aileden de yeterli dini eğitim alamamıştım. Kendi çabamla dini yaşamaya çalışıyordum, bu bana büyük bir zevk veriyordu ve kendimi Allah’a yakın hissediyordum. Dinin tasavvufi boyutundaydım. Burada en önemli değişimi ilmi yönde yaşadım. Bugün artık dini tasavvufi olarak yaşayandan ziyade niçin ve nedenlere odaklanan, bilgi boyutu derinleşmiş ve daha rasyonel bir dindarlığa sahip biriyim. Ama ilimsiz din olmaz bunu biliyorum, şükrediyorum dini öğrendiğime, yaptığım ibadetin ya da dini bir uygulamanın mantığını, felsefesini öğrendiğime. Sadece zaman zaman o saf bağlılığı özlüyorum. Ayrıca şunu biliyorum, ruh olmadan ibadet olmaz, bilgi olmadan da ibadet olmaz. Artık ikisini birleştirmeye çalışıyorum. Çünkü bunlar bir kuşun iki kanadı gibi. Kuş ancak iki kanatlı uçabilir” (K10).

“İslami İlimin ne demek olduğunu öğrendim. Temel dini bilimleri, hadis, akait, İslam’ın şartlarını öğrenince ilim yapıyoruz sanıyorduk. İlim ile bilginin ayrı şeyler olduğunu öğrendim. İlim yapmak için usul bilmek, metot bilmek gerekiyormuş. Bilim yapmanın usulü varmış. Metodoloji ve yöntem önemliymiş. Hadis deyip geçilmiyor, neden hadis sayılır, sayılmaz metodunu öğrendik. Önce bir hoca bir şey söylediğinde ‘o hocadır biliyordur’ der söylediğini doğru kabul ederdim. Ama şimdi bu hocanın yorumudur diyebiliyorum. Siz hadisin zahiri ile hüküm veriyorsunuz diyebiliyorum” (K13).

Bilgi edinme yöntemi ve sahih dini bilginin kaynağı konularında E3’de K13 ile benzer ifadelerle dini bilgiye yaklaşım değişimi yaşadığını ifade etmiştir. İlahiyat eğitimi ve ders

veren hocaların çoğulcu yapısının bu değişimde önemli etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce bilgi otoritesi olarak görülen kişinin söylediklerini sorgulamadan dini bilgi olarak gören öğrenciler ilahiyat eğitiminden sonra sorgulamayı, farklı yorumlar arasından tercihte bulunmayı öğrenerek daha esnek bir yaklaşım tarzı edinmişlerdir.

4.3. İlahiyat Eğitimin Müfredat Zenginliğini Keşfediş

Uluslararası İlahiyat öğrencilerinin bir kısmının ilahiyat eğitimine başlamadan önceki yanlışlardan birisi Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinin sadece Kuran, Hadis ve Tefsir gibi derslerin verdiği yönündeki kanısıdır. Hatta bu programdaki öğrencilerden bir kaç ilahiyat eğitiminde medrese usulü ders göreceklere beklentisi ile gelip modern eğitim sistemi ile karşılaşınca eğitimi bırakmışlardır. İlahiyat fakülteleri sosyal bilimlerin eğitimine uygun fiziki şartlarda ve dini eğitimin yanında Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi zorunlu dersleri altında sosyal bilimlersosyoloji, psikoloji, felsefe eğitimleri de verilmektedir. Öğrenciler, bu konudaki farkındalıklarının artmasında bu farklı derslerin etkili olduğunu açıkça dile getirmişlerdir. İlahiyat eğitimi içinde verilen felsefe, sosyoloji ve psikoloji gibi derslerin, daha önce hiç ummadıkları biçimde ufuklarını açtığını, ilahiyat disiplininin çok geniş bir alanı kapsadığını göstermiştir:

“Bir arının farklı çiçeklerden bal alması gibi her bir hoca, her bir ders birer çiçek ve ben onlardan bal alıyorum. Daha önce İlahiyat eğitimini Kuran ve Hadis zannediyordum ve onlarla ilgileniyordum. Şimdi her bölüm ilgilimi çekiyor, çeşitleniyor zenginleşiyorum. Psikolojik, sosyolojik alanda da çok şey öğrendim. İlahiyat eğitiminde Aristoteles, Sokrates öğreneceğimi, felsefe ile ufukumun açılacağını tahmin edemezdim. Batının Doğunun felsefeni öğrendim. İlahiyatın dar bir alanda olduğunu zannediyordum oysa ilahiyat hayatın her alanını kuşatıyormuş bunu anladım. Hayatın her alanına aldığım eğitimin dokunduğunu gördüm bu da bana İslamiyet’in evrenselliğini gösterdi” (K3).

“İlahiyat eğitimine ne kadar farklı yaklaştığımı fark ettim. Daha önce dinin ilimin sınırlarının belli ve çabucak o sınırlara hakim olacağımı zannederdim. Şimdi İslami ilimlerin, ilahiyat eğitiminin bir derya olduğunu, içinde birçok ilmi barındırdığını öğrendim. Bu kapsamda sosyoloji, psikoloji öğrendim. Müslüman olan kişinin sadece dini bilmesi yetmiyor anladım, tarih, felsefe, sosyoloji, siyaset diğer sosyal bilimleri de bilmeliydi, bu konuda kendimi yetiştirme çabasına girdim. Yani cahilin ne kolay kendini alim zannedebileceğini öğrendim” (K7).

“Kemiyetten ziyade keyfiyetin önemi olduğunu öğrendim. Bildikçe, öğrendikçe din adına ne az şey bildiğimizi fark ettim. ‘Cahil her şeyi bilir, alim az şeyi bilirmiş’ bu sözle ne kast edildiğini farkettim. Ufuk açıcı derslerimiz oldu Din Sosyolojisi gibi. Dünya nasıl bir yermiş, nereden geldik nereye gidiyoruz, globalleşme neymiş, toplumsal hareketler dünyayı nasıl değiştiriymiş demeye başladım, bu dersten sonra” (E8).

“İlahiyatla dolayısı ile din ile ilgisinin olmadığını düşündüğümüz şeylerin dinin tam içinde olduğunu öğrendik. Sosyoloji, felsefe, psikoloji olmadan din anlaşılmağı onu öğrendik. Dinde aşırıya gitmenin, ölçünün dışına çıkmanın aşırıya gitmek olduğu, fazla yapmanın da yapmamanın da aşırıya gitmek olduğunu derslerle öğrendim” (E10).

“İlahiyat eğitiminin içeriğini gördükçe şaşırdım. Çünkü ilahiyat hiçte benim düşündüğüm gibi sadece İslami ilimler verip bizi uğurlamıyormuş. İlahiyatın bu kadar geniş bir alana hitap etmesi, sosyolojiden pedagojiye, dünya tarihinden Batı dünyasındaki Müslümanlara kadar açılan geniş bir yelpazesinin olması müthiş bir fırsattı benim için. Viyana’dayken ilahiyat mezunu eşittir camide hocalıktı. Ama şimdi görüyorum ki aslında çok dar bakıyormuşum. İlahiyat hayatın her alanına dokunuyormuş meğer. Okulumdan da buradaki eğitimden de çok memnunum” (K12).

Öğrenciler ilahiyat eğitimi ile sosyal bilimlerin farklı alanları ile tanışmışlar ve bu tanışma onların üzerinde olumlu etki yaptığını ifade etmişlerdir.

4.4. Kişisel Farkındalığa Varma ve Toleransı Öğrenme

Diyanet eğitim verilmek üzere Türkiye’ye getirdiği öğrencileri yurtlarda konaklatmaktadır. Aile konforundan çıkan öğrenciler farklı kişiliğe sahip, farklı ülke ve farklı çevrede yetişmiş kişilerle aynı ortamı paylaşma durumunda kalmıştır. Bu ortak yaşamın güçlükleri yanında kazanımları da bulunmaktadır. Hatta bu kazanımlar o güçlüklerin sonucuda oluşmuş değişim ve gelişimlerdir. Öğrenciler yurt ortamlarında yaşamının kendilerine çok şeyler kazandırdığını, kişiliklerinin gelişimine olumlu katkıları olduğunu, özellikle öz-denetim, başkalarıyla sağlıklı ilişki ve iletişim kurma becerilerinin geliştiğini, ailelerinden uzak kültürel olarak kısmen farklı kişilerle tanışmanın onları olgunlaştırdığını düşünmektedirler:

“Şahsiyetim açısından büyük bir değişim yaşadığımı görüyorum. 5 yıldır yurt hayatı yaşıyorum. Çok fazla insanla tanışıyor ve birlikte yaşama tecrübesi kazanıyorsun. ... Kendi sınırlarımı, hassasiyetimi, neye tahammül ederim, neye edemem onu öğrendim. İnsanlardan ne gibi hayat kırıklığı yaşarsın? Ne gibi olumlu özellikler tecrübe edersin? onu gördüm, bu tecrübeler beni güçlendirdi. Sonunda yeni bir beni oluşturdu. Özellikle yurt hayatı bunu bana öğretti. Yani bu beş yılda en dikkate değer değişikliğim şahsiyetimle ilgili oldu” (K4).

“En büyük değişikliği insan ilişkilerimde gördüm. Yurtta kalıyorum, Türkiye’de sistem değişik, daha doğrusu biraz sistemsizlik var. Daha önce sinirli yapıda birisiydim, bu tecrübeler sakin kalmayı, alttan almayı, dinlemeyi öğretti. Bu açıdan büyük bir değişim yaşadım” (K1).

“İnsani ilişkisi açısından geliştirdim. Daha çok insanlarla tanışmaya açığım artık. Yurtdışında kolay güveniyordum. Şimdi daha temkinliyim. Yurt hayatından dolayı daha müsamahakâr oldum. Hemen tepki vermiyorum, davranışları gözümde büyütmiyorum” (K2).

“Yurtta yaşamak, kişisel gelişimime büyük katkısı oldu, kendi başıma sorunlarımı çözmeyi, ayaklarımın üstüne durmayı öğretti. Orada nazını çekecek anne-baban yok. En yakın

arkadaşın bile senin kahrını yeri geliyor çekemiyor. Daha önceden toleransım çok zayıftı, burada çok farklı kişilik özelliklerine sahip, çok farklı yapıya sahip kişilerle bir arada yaşamak zorunda kalınca daha toleranslı olmayı öğreniyorsun” (K9).

“İnatçı biriydim. Dediğimde ısrar ederdim. Yurt yaşamı da benim inatlarımı kırdı. Birlikte yaşıyorsan hep senin dediğin olmuyor. 4 kişi bir odada kalıyorsun. Yeri geldiğinde susman, yeri geldiğinde alttan alman gerekiyor. Hayat bunu sana öğretiyor” (K11).

“Yurt benim ufkumu genişletti. Daha geniş bakabilmeyi ve toleranslı olmayı öğretti. Ülkenin her yerinden insanlar var. Ben sadece Avusturya’nın bir yerinden bakıyordum. Şimdi daha geniş ve üstten bakabiliyorum” (E10).

“Yurtta kalmak kendimi tanımama vesile oldu. Mesela çok müdahaleciymişim, ortada birinin bir şeyini görsem topluyorum, her şeye açıklama getiriyorum, herkesi memnun etmeye çalışıyorum, bunu fark ettim. Bir şey yaparken karşı ne düşünürü çok fazla düşünen biriymişim. Biraz bu açıdan törpülendim” (K13).

K3, K5, K7, K8 gibi katılımcılar da yukarıdakilere benzer ifadeler kullanarak yurt yaşamının kendilerini frenlemeyi, kontrol etmeyi ve daha toleranslı olmayı öğrettiğini insan ilişkilerini geliştirdiğini, kendilerini ifade etme becerisi kazandırdığını söylemişlerdir.

Toplu yaşam tecrübesi öğrencilerin kendileri açısından öz benliklerinin gelişim ve değişimine katkıda bulunurken dışarıya karşıda toleranslı davranma yönünde bir değişim sağlamıştır. Bu değişim ve etki özellikle kız öğrencilerde bariz bir şekilde görülmektedir.

4.5. Dindarlık Algısının Çoklu Boyutlanması

Dindarlık hem tanımlanması hem de ölçülmesi zor bir niteliktir. Dindar dediğimizde içinde inanma düzeyi, ibadet durumu, inancın hayata etki boyutu başta olmak üzere birden çok boyut bulunmaktadır. Öğrenciler 5 yıllık ilahiyat eğitimi ve bu eğitim esnasında edindikleri çevre sonucu dindarlık düzeyi ve algılarında değişme olduğunu ifade etmişlerdir. Bu değişimin iki önemli yönü bulunmaktadır. İlki, genelde ibadetlerin yapılma sıklık veya yoğunluğunda azalma şeklinde olduğu, günlük faaliyetler arasında ibadete ayrılan zamanın azaldığı örneğin; Kuran okuma veya tesbih çekme gibi ibadetlere ayrılan sürede azalma olduğu ifade edilmektedir:

“İbadetler konusunda sünnetleri ihmal etmeyi başladım. Daha çok tesbih çeker, daha çok cemaatle namaz kılardık. Hala da sünnete riayet etmeye çalışıyorum ve cemaatle namaz kılıyorum ancak şimdi bunları eski sıklıkla yapamıyorum. Ama farz ibadetlerimi aksatmadan yapıyorum. Şu an hakikat arayışındayız. Ne önemli ne doğru, doğruyu insanlara nasıl ulaştırırız bunun peşindeyiz. Ameli boyutumuz azaldı ama bilgi boyutu, bilinç boyutu arttı” (E1).

“Almanya’da nafile ibadetlere çok vakit ayırabiliyordum çünkü meşgalem azdı. Şimdi o zamanki kadar yapamıyorum ama ilim de ibadettir ve öğrenerek de ibadet yaptığımı düşünüyorum” (K4).

“Burada dini çok daha kolay yaşıyoruz. Tuvaletteki taharet musluklarından, abdest alma ve namaz kılma yerlerine kadar. Mescitler var kible ayarlamak zorunda kalmıyorsun, ezanı duyuyorsun vakit geldiğini anlıyorsun. Fransa’da bu rahatlıklar yok. Ama bunun şöylede bir sakıncası oluyor dinini kolay yaşarken gevşiyorsun da. Bir de ibadet yoğunluğu biraz azaldı ama bilgi yoğunluğu güçlendi” (E3).

İbadetlere bakışın değişmesindeki ikinci etki ibadetlerin ne anlama geldiğini düşünme, yaptığı ibadeti daha bilinçli yapma, örneğin okuduğu Kur’anı anlama konusuna daha fazla zaman ayırma, ibadete daha özen gösterme biçimine evrilmiştir:

“İbadete ayırdığımız zaman azaldı ama ilim ile uğraştığımız zaman arttı. Şöyle bir örnek verebilirim; Kur’anı Kerim okumam azaldı, daha önce daha çok sayfa Kuran okuyordum çünkü anlamıyordum, şimdi okurken anlamaya çalışıyor, burada ne kastetmiş başka kitaplara bakıyorum, okuduklarımı düşünüyorum” (E4).

“Geldiğimde yani eğitimden önce daha çok ibadet eden, duyduğu her hadise sarılmak ve onu hayatında uygulamaya almak gerektiğine inanan biriydim. Hatta sünnetin farz gibi yapılması gerektiğini zannedirdim. Şimdi sünnetin bazen yapılıp bazen yapılmayacağını, terk edince dinden çıkmayacağını, hatta her sünnet denilen şeyin sünnette olmayabileceğini öğrendim. Bu benim dindarlığımı azaltmadı belki ama ibadete bakışımı değiştirdi” (K7).

“Gelmeden önce namazı arada kılar bazen de uykuyu tercih ederdim, şimdi namazı geçirmeden kılmaya çalışıyorum. Yani namaz ibadeti en önemli değişimlerimden oldu benim için” (K8).

Dindarlığın şekli unsurlardan ziyade bilinçle ilgili olduğu vurgusunun öne çıkması, ahlaklı olmanın, bunun için çaba göstermenin de dindarlığın bir göstergesi olarak görülmesi yönünde bir değişim sözkonusudur:

“Kendimde gördüğüm en büyük değişiklik dini hayat ve dini bilinç arasında bir fark olduğunu öğrenmiş olmam. Dini bilinç olmazsa dini hayat yavan kalıyor. Bilincin öncelikli olması gerektiğini öğrendim. Dini bilinç olmazsa namaz kılar faiz yiyebilir insan. İslam’ın bize öğretilen namaz, abdest gibi 5 şartının dışında, çok şey olduğunu aksi takdirde çok şekilci bir Müslüman olunacağını öğrendim” (E7).

“Almanya’da iken sadece örtünmenin, namaz ve orucun ibadet olduğunu sanıyorduk. Burada ibadetin sınırlarının çok geniş olduğunu, güzel ahlakın iyi insan olmanın da ibadet olduğunu öğrendik. Tebessümün bile sadaka yani ibadet olduğunu öğrendik. Çevrene de bu ikisini birleştirdiğinde dokunabildiğini öğrendim. Birisi sen namaz kılyorsun diye seni örnek almayabilir ama hem namaz kılan hem de iyi, dürüst bir insan olursan o zaman çevren üzerinde etkin daha kuvvetli ve kalıcı oluyor” (K11).

İlahiyat eğitimi alan öğrencilerin gözünde günümüz dindarlığının tarihsel dindarlık tezahürlerinden farklılaşabileceği bu bağlamda Hz. Muhammet'in o döneme özgü koşullarda ortaya çıkan yaşantısının bugün aynen tekrarlanamayacağı yönünde bir düşünce değişimini de gözlemlenmiştir:

"Eğitime başlamadan önce Belçika'da Selefiler/Araplar bize bidatçı gibi bakıyordu, hala da öyle bakıyorlar. 'Peygamberimiz kandil yapmamış siz kandil kutluyorsunuz, Peygamberimizin yapmadığı şeyi yapmamalıyız diyorlardı', benim kafam bulanıyordu. Yine 'Peygamberimiz hastaya çiçek götürmedi, dolayısı ile çiçek götürmek haramdır' diyen oluyordu. Bu yaklaşımın yanlış olduğunu fark ettim buradaki eğitimle. Yaşadığımız çağ farklı O'nun her yaptığını yapamayız, O'nun yapmadığı birçok şeyi de şimdi yapmamız gerekiyor. Şimdi biz işin felsefesi, dindarlığın şekilden ibaret olmadığını öğrendik" (K13).

Öğrencilerin ifadelerine göre; dindarlıkları çoklu boyuta geçmiş, ibadetin dışında dindarlıkta ahlak boyutunun önemi kavranmıştır. Ayrıca, dindarlıklarına bilgi boyutu eklenmiştir.

4.6. Dini Cemaatlerin Olumlu-Olumsuz Özelliklerini Keşfediş

Dini cemaat sosyolojik olarak kendine özgün dini yaşayışa, inanışa, lidere, ritüellere sahip dini gruplara denmektedir. Cemaatlerin bireyler üzerinde olumlu (dindarlık uygulamalarını artırıcı) etkileri yanında olumsuz (dindarlıktan uzaklaştırıcı, diğerini dışlayıcı) etkileri de bulunmaktadır. İlahiyat eğitimi alan öğrencilerin dini cemaatlerin dini hayat içindeki rolüne dair bakışlarında değişimler sözkonusudur. Cemaatlerin bakış açısını daralttığına düşünüldeği, farklı cemaatlere karşı daha hoşgörülü olursa da araya bir mesafe konulduğı görülmektedir:

"İlahiyat cemaatler tarikatlar, toplumdaki dini oluşumlar hakkında sizi yeterli bilgiyle donatıyor. Bu bilgilenmeler sonucu herhangi bir cemaate tabi olmadım. Çünkü biliyorum ki, gözlemliyorum ki bir cemaate girmek bakış açısının daralmasına sebep oluyor. Bir yere girersen o grup içinde kalıyorsun. Bazen arkadaşın çağırıyor gidemiyorsun çünkü cemaat seni çağırmıştır. Gitmek ve dinlemek istediğin yere gitmeni dinlemeni istememiştir. Gidemiyorsun o grubun içinde kalıyorsun." (E1).

"Bende asıl değişiklik özellikle farklı cemaatlere karşı çok hoşgörülü oldum. Önceden şu cemaat, bu cemaat diye ayırmda bulunurdum. Ama şuan cemaatler ve İslam dünyası hakkında genel bir görüşe sahip oldum. Cemaatlerin olumlu olumsuz özelliklerini öğrendim. Daha üst pencereden bakmamı sağladı bu eğitim" (E4).

4.7. Türkiye'ye Karşı Nostaljik Hislerin Realiteye Dönüşmesi

Eğitim için Batı ülkelerinden gelen Uluslararası İlahiyat öğrencileri, geldikleri ülkelerdeki Türkiye kökenli 3. kuşağı oluşturmakta ve geldikleri ülkenin vatandaşlarıdır. Dolayısı ile gözlerini gayr-i müslim bir toplumda açan gençlerdir. Bu gençlerde dede ve ninelerinin geldiği ülkeye karşı birazda nostaljik ilgi ve hisleri bulunmaktadır. Bu ilgi ve

histe değişim yaşamışlardır. Büyüklerinden dinledikleri Türkiye ile bizzat gördükleri ve içinde yaşadıkları Türkiye arasında bazı farklar görmektedirler. Bu farklılıklar, paradoksal biçimde Türkiye’de olup bitenlere karşı ilgi azlığı, gelmeden önce buradaki dindarlığın olduğundan daha farklı algılandığı bu nedenle hayal kırıklığı şeklinde görülmektedir:

“Biz yurtdışında Türkiye haberlerini çok izleriz. Oradayız ama gönlümüz, ilgimiz burada. O nedenle gelişmeleri takip ederiz. Gençlik ve yurtdışında olmanın verdiği bir psikolojiyle insan bir yere ait olmak, oradan güç almak, orada değer görmek istiyor. Ama buraya geldiğimiz ve artık içindeyiz sanırım bu nedenle ilgimiz azalıyor. Bendeki değişimlerden birisi böyle oldu” (E6).

“Avrupa camiler külliye biçiminde bu nedenle bağım kuvvetli idi. Cami evin gibidir. Herkes birbirini tanıyor, birkaç gün görmeseler sorarlar. Caminin sosyal anlamda olumlu bir kontrolü vardı. Burada o yok, camide kimseyi tanımıyorsun. Gelmeden Türkiye gözümde daha dindar bir ülke idi. Herkes Müslüman, herkes düzgün insandı. Bu açıdan biraz hayal kırıklığı yaşadım. Orda birisi bir yanlış yapınca ne de olsa Müslüman değil diyordum, ama burada Müslüman birinin yanlışını gördüğümde buna bir açıklama getiremiyorum. Bu açıdan bir hayal kırıklığı yaşadım” (E12).

“Gelmeden çok farklı bir Türk toplumu kurgulamıştım; yardımsever, dindar, güler yüzlü. Ama burada yardıma ihtiyacı olanı umursamayan insanları, otobüslerde veya başka yerde birbirine gülümsemeyen insanları görünce üzüldüm. Almanya’da dahi yaşamadığım başörtü problemini, burada Taksim’de sert bakışlara maruz kalarak yaşadım bu da beni çok üzdü” (K8).

4.8. Hoşgörünün Artması

Sosyal Bilimler Sözlüğü hoşgörüyü “Düşünce, davranış ve eylemlerinde farklı, değişik veya zıt olanlara karşı olgun ve anlaşılı davranma, yanlış olduğu düşünülen veya onaylanmayan görüşlerin dile getirilmesine fırsat verme, kendisine tanıdığı hakları başkalarına da tanıma tavrı” olarak tanımlar (Demir, Acar, 2020: 136). Buna göre toplumsal yaşamın kargaşa ve kavgadan uzak, sulh ve huzur içinde olabilmesi için bireylerin sahip olması gereken önemli bir haslettir. Bu hasletin gelişmesinde bireylerin toplumsal ve kişisel yaşam farklılığını keşfetmesi ve hoşgörünün bu yaşam için öneminin farkında olması gerekir. Bu farkındalığın oluşmasında hayat tecrübesi (ki bu biraz da yaşla ve ortamlarla alakası) ve eğitim önemli bir yer tutar. 5 yıllık eğitimin ve 5 yılın getirdiği hayat tecrübesinin öğrencilere bu hasleti kazandırmış olduğu görülmektedir.

4.8.1. Müslüman Kimliğinin Farklı Tezahürlerine Karşı

Müslüman kimliğe sahip olanların her konuda aynı dini duyarlılığa sahip olmamaları mümkündür. Müslüman olduğunu söylediği halde Müslümanlıkla bağdaşmayan uygulamaları olanlara karşı grup içi tutum yelpazesi hoşgörü ve küfür ile niteleme arasında değişmektedir. İlahiyat eğitimin bireylerde farklı yaşam biçimlerine karşı hoşgörüyü artırması, Müslüman kimliğinin farklı farklı tezahürlerine suçlayıcı bir dil kullanmadan yaklaşmayı sağlaması beklenir. Bu bağlamda öğrencilerin eğitim sonunda dini gerekleri

yerine getirmeyen dindaşlarına karşı tutumlarında bu beklenti doğrultusunda bir değişme olduğu görülmektedir:

“Geldiğimdeki dini düşüncelerimin farklılaştığını hissediyorum. Daha bir esnek düşünceye sahip oldum. Önce namaz kılmayan birine çok olumsuz bakardım, iyi bir Müslüman değil, hatta Müslüman bile değil derdim. Ya da tesettüre riayet etmeyene kızardım, Müslüman olduğunu söyleyen Müslümanlığın emirlerini yerine getirir derdim. Ama şimdi iyi bir insansa Müslüman ama eksikliği var diyorum” (K5).

“Eskisi gibi peşin hükümlü, ön yargılı değilim. Önceden namaz kılmayan Müslüman olamaz, cennete giremez derdim. Ama şimdi öyle düşünmüyorum. Bir yanı eksik ise öbür tarafı üstün olabilir diyorum” (E9).

“Fransa’da Afrika ve Asya’dan Müslümanlar vardı. Türkler dışındaki Müslümanlara sıcak bakamıyordum. Onların kültürü bize uymadığı için Müslüman olsalar da mesafeliydim. Orada 3 yıl üniversite okudum hiç kaynaşmadım, yeme içme yaşama kültürleri farklı diye, galiba biraz milliyetçilik yapıyordum. Ama şimdi öyle düşünmüyorum, Müslümanlığı kendi kültürlerine göre yaşıyorlar diyorum, şimdi olsam iletişime daha açık olurum. Sadece Farklı ülkenin Müslümanlarına değil kaldığım ülkenin insanlarına yani Fransızlara da bakışım değişti, bize uygun yaşamıyorlar ama bu onlarla iletişim kurmama artık engel değil” (E7).

Öğrencilerin 5 yıllık eğitim sonucunda, dini emirlere uygun yaşamayan Müslümanlara karşı daha müsamahakâr tutum geliştirmiş, keskin ifadelerle eleştirileri azalmıştır. Aynı zamanda geldikleri ülkedeki diğer milletten Müslümanlara karşı da daha iletişime açık bir tutum edinmişlerdir.

4.8.2. ‘Diğerleri’ne Karşı

Genelde bir dinin inanları kendilerini, ‘öteki’/’diğerleri’ olarak tanımladıkları kesimlerden ayrıştıran hatta onlara üstün kılan özellikler üzerinden tanımlarlar. Bu tanımlama, diğer din ve inançlara yönelik olduğu gibi aynı inancın alt grupları arasında da sözkonusudur. Bu yaklaşım tarzı genelde bir dini inanca mensup olanları diğerlerine karşı daima mesafeli hale getirir. Bu mesafeyle birlikte yapılan çalışmalarda dini bir yönelime sahip olmanın diğer dinlere karşı ılımlı bir eğilimine yol açtığını da göstermiştir (Höllinger, 2020: 178). Bu durum, bir nevi inançsızlar karşısında inançlıların yakınlık hissetmesi gibi değerlendirilebilir. Uluslararası ilahiyat öğrencilerinin diğer din mensuplarına karşı tutumlarında da benzer bir durum görülmüştür:

“İlahiyat eğitimi almadan önce geldiğimi ülkenin dinini yani Hristiyanlığı küllen yanlış bir din olarak görüyordum. Oysa şimdi İslam ile aynı kökenden olduğunu ama onun tahrif olduğunu, bu tahrifin içinde doğru şeylerin de kalabileceğini öğrendim. Bu benim Hristiyanlara ve kutsallarına bakışımı değiştirdi. Onların kutsalına da onlara da saygı duymayı öğrendim” (K7).

Ayrıca ‘diğerleri’ olarak nitelendirilebilecek eşcinseller, ateistler ve kendi milliyetinden olmayanlara, her türlü farklılığa karşı diyaloga açık, genel bir hoşgörü iklimi oluşturmuş görünüyor:

“Lise eğitimimde eşcinsel hocalarım çoktu, bize dokunmasınlar diye onlardan uzak duruyordum. Şimdi onlarla iletişime geçme cesaretim var. Onlarla diyalog kurup bazı şeyleri anlatabilirim. Davranışlarına karşı Müslüman bir cevabım var artık” (K2).

“Önceden bir ateisti görünce ona karşı kızgınlığım olurdu konuşmak bile istemezdim, şimdi onları dinlemek, onlarla konuşmak, anlatmak ve kazanmak isteği oluştu” (E8).

“Lisede okurken İsviçreli arkadaşlarla birlikte olmayı sevmiyordum, çünkü yanlarında rahat edemiyordum. Hep Müslümanlarla olmak istiyordum, onlarla ilişki içinde olmak zorunda kalmayayım istiyordum. Ama şimdi öyle düşünmüyorum. Hayatın gerçeği hep kendi steril ortamında yaşamıyorsun, farklı insanlarla birliktesin kendine güvenerek onlarla irtibat içinde olunabilir, iletişim kurulabilir. Böylece kendimizi ve inancımızı onlara birinci elden anlatırız, ön yargıları kırabiliriz” (E9).

Öğrencilerin geldikleri kendileri ile mezun olma zamanındaki kendileri kıyasladıklarında farklı din ve eğilimlerdeki insanlara, karşı daha iletişime açık ve hoşgörülü tavır sergiledikleri, bu açıdan önemli bir tutum değişimine uğradıkları tespit edilmiştir.

4.9. Yakın Çevreye Karşı Saygıda Artış

Saygı, saygılı olma kişinin içinde bulunduğu çevreye (doğa ve toplum), yakınlarına karşı değer vermesi, özenli, ölçülü dikkatli davranmasıdır. Saygı, saygı gösterilene bir değer atfetme, olumlu bir duygu beslemedir. Saygı, saygı gösterme, saygılı davranma aile içinde öğrenilmeye başlanır daha sonra bu tutum geliştirilir. Geliştirmede eğitim, özellikle değer, ahlak ve din eğitimi etkilidir. Öğrencilerin aldıkları eğitimin, eğitim esnasında ilişki içinde oldukları sosyal çevrenin saygılı tutum geliştirmelerine katkı sağladığı görülmektedir:

“Uluslararası ilahiyatın bir parçası yani öğrencisi olmak, buna uygun ortamlarda bulunmak bana en başta yakınlarıma olmak üzere çevreye karşı saygılı olmayı öğretti. Artık ablam ve abime ve benden küçük olan kardeşlerime daha saygılı ve olgun bir şekilde yaklaştığımı düşünüyorum. Etrafıma karşı saygılı davranmayı öğrendim” (K8).

“Aldığım eğitim ile tevazunun dinde büyük öneme sahip olduğunu, kibrin büyük olumsuzluk olduğunu, kibrin karşısında saygının olduğunu Çevreme davranışım daha saygılı, kibar ve mütevazı oldu” (E10).

Değerlendirme ve Sonuç

Yoğun eğitim-öğretimin sürecine tabi olunan gençlik döneminde, tutum ve davranış değişiminin en çok yaşandığı dönemdir. İlahiyat eğitimi alan gençlerde de bu değişim bariz

bir şekilde tespit edilmiştir. Yurtiçinde ilahiyat eğitimi alan gençlerle/ öğrencilerle yapılan bir çalışmada, onlara açık uçlu bir soru sorularak eğitimleri sürecinde ne tür bir değişikliğin olduğu öğrenilmeye çalışılmıştır. Verilen cevaplardan eğitim-öğretim sürecine bağlı olarak öğrencilerin kişisel gelişim, tutum ve davranışlarında önemli derecede bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Ortaya çıkan değişikliklerin genel mahiyeti; bilgi, görgü, kişilik, düşünce, daha çok okuma ve kendini geliştirme, eleştirel düşünebilme yetisini kazanma, farklılıkları hoşgörü ile karşılama, insanlara daha çok saygı gösterme ve onlara değer verme, ayrıca dini anlama ve yorumlama biçimlerinde değişikliklerin olduğu görülmüştür. Değişiklikler arasında dikkat çeken bir konu da, öğrencilerin dini-sosyal bilimlere/felsefe ve din bilimleri alanına olan ilgisinin artmış olduğu tespit edilmiştir. Bir de değişikliğin kızlarda erkeklere göre daha fazla olduğu gözlenmiştir (Taştan, Kuşat, Çelik, 2001: 189-190). Bizim çalışmamızda da benzer bulgular tespit edilmiş, ilaveten buldukları ülkede hem milli hem de dini azınlık olmalarından kaynaklanan sebeplere bağlı değişimler de bulunmaktadır.

ÜİP öğrencilerinde aldıkları 5 yıllık eğitim sonucunda bilgi gibi soyuttan kişiler gibi somuta, tutum nesnelere/şeylere karşı bir dizi değişim olmuştur. Bu değişimler pozitif/olumlu yöndedir. Tutum değişikliğinde en çok edinilen bilgi, yaşanan sosyal çevre etkili olmuştur. Çalışmamızda tespit ettiğimiz başlıca tutum değişiklikleri şu şekildedir:

Bazı öğrenciler buldukları ülkede dışlanma, kendini değersiz hissetme, 'diğeri'/azınlık olma psikolojisinin yarattığı kişisel mağduriyetlerle radikal tutum ve davranışlara yönelmiştir. Bunun yansıması olarak buldukları ülkede kılık kıyafette sıradışı olma; sarık çüppe giyme, uzun sakal bırakma ve radikal eğilimlere meyiletme gibi tutumlarda bulunmuşlardır. Bunlar genelde erkekler tarafından deneyimlenmiştir. Türkiye'de olmak, azınlık psikolojisinden çıkmak, kendilerini değerli hissetmek aynı zamanda aldıkları eğitim onların radikal eğilimlerini sönmülmüştür.

Radikal tutumun sönmülenmesinin bir göstergesi kılık kıyafete karşı tutumun değişmesidir. Daha önce sarık-çüppe-ferace gibi giysiler dindarlığın mütemmim cüzü görülürken eğitim süreci sonunda bunların dinin zorunlu bir kıyafeti olmadığını, tesettürün bu kıyafet dışında da sağlanacağı kanaati gelişmiştir.

Öğrencilerde kadına karşı radikal tutum sönmülenmesi de görülmüştür. Eğitimin başlarında kadınların eğitim almak için bile erkeklerle aynı ortamlarda bulunmasını doğru bulmayanlar -ki bunlar erkek öğrenciler- eğitim sonunda bu düşüncelerin değiştiği ifade edilmiştir.

Kısaca öğrencilerin radikallerindeki sönmülenme düşüncelere/fikirlere, kendilerine, büyüdüğü ülkede yaşayanlara, giyim kuşama olmak üzere pek çok şeye karşı

olduğu gözlemlenmiştir. Radikal tutumların sönmelenmesine cinsiyet açısından bakıldığında belirgin bir şekilde erkeklerde daha çok tutum değişimi görülmektedir.

İlahiyat eğitimi öğrencilerin dini bilgiye bakışlarını değiştirmiştir. Öğrenciler daha önce din adına duydukları her bilgiye amel edilmesi gereken kesin emir gibi yaklaşırken eğitimle beraber bilgiye eleştirel yaklaşım geliştirmişler; bilginin kaynağını, neden ve niçinini sorgulayan bir tutuma sahip olmuşlardır.

İlahiyat fakültelerinin sadece Kur'an, Hadis, Tefsir gibi dini eğitim verdiği yanılgısı ÜİP'e eğitim görmek üzere gelen öğrencilerde bulunmaktadır. Oysa bu fakültelerde Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi zorunlu gibi dersleri altında sosyoloji, psikoloji, felsefe eğitimleri de verilmektedir. Verilen bu dersler aracılığı ile öğrencilerde hem İlahiyat Fakülteleri eğitimine yönelik bakışları değişmiş hem de dini bilgiler yanında sosyal konulara ilgileri artmıştır. Böylece ilahiyat eğitiminin bu derslerle tamamlanacağı konusunda kanaatleri oluşmuştur.

ÜİP öğrencilerinin hemen hepsi öğrenci yurtlarında toplu yaşam tecrübesi edinmişlerdir. Bu yaşam öğrencilerin öz benliklerinin gelişimi ve değişimine katkıda bulunmuştur. Bu yaşamın önemli bir etkisi de diğerlerine karşı toleranslı davranma yönünde bir değişim sağlamasıdır. Bu değişim ve etki, özellikle kız öğrencilerde bariz bir şekilde görülmektedir.

Öğrencilerde gözlemlenen bir tutum değişikliği de dindarlığa olan bakışlarının genişlemesidir. Önceleri dindarlığı yoğun bir ibadet olarak gören öğrencilerin dindarlıkları çoklu boyuta geçmiş, ibadetin dışında dindarlıkta ahlak boyutunun önemi kavranmıştır. Ayrıca, dindarlıklarına bilgi boyutu eklenmiştir.

ÜİP öğrencileri aldıkları eğitimle cemaatler hakkında etraflıca bilgi sahibi olmuş, bunun neticesinde bir cemaate bağlanma yerine farklı cemaatlere dışardan bakma eğilimleri artmış kazanmış, dini cemaatlere karşı daha mesafeli bir tutum oluşturdukları gözlenmiştir.

Ana-Ata vatanları Türkiye'ye karşı tutum değişikliği oluşmuştur. Eğitime gelmeden önce buldukları toplumda "diğerileri" olan gençlerin anayurda dair nostaljik ve ütopyik bir ilgileri ve hayalleri bulunurken, bu ilgiler realize olmuştur.

Öğrenciler Müslümanlara karşı daha müsamahakâr tutum geliştirmiş, kendileri gibi olmayan Müslümanları keskin ifadelerle eleştirileri azalmıştır. Aynı zamanda geldikleri ülkedeki diğer milletten Müslümanlara karşı da daha iletişime açık bir tutum edinmişlerdir

Farklı dinden, eğilimden ve çevreden insanların bulunduğu bir toplumda büyüyen öğrenciler, aldıkları eğitim neticesinde çevresinden bulabilecek insanlara karşı daha anlayıcı, iletişime açık ve saygılı bir tutum geliştirmişlerdir.

Sonuç olarak, eğitim, tutum değişikliği sağlayan araçların başında gelmektedir. UİP öğrencileri aldıkları 5 yıllık eğitim sonucunda kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere birçok konuda pozitif tutum değişikliğine sahip olmuştur. UİP'in kuruluş amacındaki gerekçeler devam etmektedir. Ayrıca dün DAIŞ yarın başka adla çıkacak radikal grupların dini duyarlılığı olan gençleri yanlış yönlendirerek heba etme riski vardır. Radikalliğin önlenmesinde doğru bilginin etkisi son derece büyüktür. Hem yurtdışında bulunan Türkiye kökenli gençleri radikal oluşumlardan korumak hem de bu insanların buldukları ülkelerde sunulacak din hizmetlerini kendi içlerinde yetişmiş, buldukları ülkenin dilini kültürünü bilen ve kendilerini yakinen anlayan, kendilerinden olan donanımlı din adamlarından alması oldukça önemlidir. UİP önemli bir programdır, rahabilite edilecek yönleri tespit edilerek ve giderilerek devam ettirilmelidir.³

Kaynakça

- Abrams, Lorien C.- Maibach, Edward W. "The Effectiveness of Mass Communication to Change Public Behavior". *The Annual Review of Public Health* 29, (2008), 219-34.
- Allport, Gordon. "Willard Attitudes". *Handbook of social psychology*, ed. C. Murchison 798-844. Worcester, MA: Clark University Press, (1935).
- Arslan, H. "Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 /1, (2009), 77-96.
- Bohner, Gerd- Dickel, Nina. "Attitudes and Attitude Change". *The Annual Review of Psychology* 62, (2011), 391-417.
- Bruce, Benjamin. "Imams for the diaspora: The Turkish State's International Theology Programme", *Journal of Ethnic and Migration Studies*. (2019), 1-18. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1554316>
- Burke, J. D vd. "Changes in Children's Behavior After a Natural Disaster". *The American Journal of Psychiatry* 139/8, (1982), 1010-1014.
- Demir, Ömer- Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Konya: Literatürk Yayınları, 2020.
- Demir, Zekiye. *Almanya'da Türk Kadınları. Durumları, Sorunları, Din ve Diyanet Algıları*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Demir, Zekiye. "Kendini 'Dindar' Olarak Tanımlayan Erkeklerin Kadının Çalışmasına Bakışı". *Eski Yeni*, (2019), 323-346.
- Demir, Zekiye. *İş'te Kadın, Çalışma Hayatında Kadın ve Dindarlık*. Bursa: Sentez Yayınları, 2020.

³ Mülakatlar esnasında bunların bir kısmı araştırmacı tarafından tespit edilmiştir ancak makalenin konusu olmadığından bunlar aktarılmamıştır.

- DİB. *Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına gönderilen 23.01.2006 tarih ve B.02.1.DİB.0.76.00.03-282-328 sayılı Uluslararası İlahiyat Programı Proje Taslağı yazısı*, 2006.
- Doğan, Şahin. "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo- Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8, (2010), 107-126.
- Ece, Ekrem. *Günümüz Avrupa'sında İslamofobi ve Yansımaları: Almanya ve Fransa Örneği*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erşahin, İsmail. "Bir Diyanet Projesi Olarak Uluslararası İlahiyat Programı", *Diyanet İlmi Dergi* 51/2, (2015)., 125-146.
- Foubert, John D vd. "In Their Own Words: Sophomore College Men Describe Attitude and Behavior Changes Resulting From a Rape Prevention Program 2 Years After Their Participation". *Journal of Interpersonal Violence* 25/12, (2010), 2237-2257.
- Gemici, Nurettin. "Uluslararası İlahiyat Projesi ve Diyanet İşleri Türk- İslam Birliği (DİTİB)'nin Almanya'daki Din Hizmetlerine Katkısı". *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30, (2015), 181-211.
- Gümüş Böke, Emine. "İslam Hukuku'nda Kıyafet-Örtünme Ve Kıyafetler Üzerindeki Resim Ve Yazıların Durumu". *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 2/3, (2017), 19-44.
- Hamberg, Eva M. "Stability and Change in Religious Beliefs, Practice, and Attitudes: A Swedish Panel Study". *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/1, (1991), 63-80.
- Höllinger, Franz. "The impact of religiousness on attitudes towards religious others". *Österreich Z Soziol* 45, (2020), 165-181.
- Krech, David vd. *Cemiyet İçinde Fert*. çev. Mümtaz Turhan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Özburun, Özge. *The Gurbetçi Imams of Diyanet*. The Netherlands: Leiden University MA Turkish Studies, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Schafer, Robert B.- John L. Tait. *A Guide For Understanding Attitudes and Attitude Change*. North Central Regional Extension Publication, 1986. <https://www.extension.iastate.edu/communities/files/page/files/ncr138.pdf> (Erişim: 01.02. 2022)Tasa, Tasa Hande- Mamatoğlu Nihal. "Engelli Bireylere Yönelik Tutum Değişimi ve Duyarlılık Eğitimleri" *Türkiye Klinikleri J Psychol-Special Topics* 3/1, (2018), 11-21.

- Taştan, Abdulvahap vd. "Üniversite Düzeyinde Din Eğitimi Alan Öğrencilerde Eğitim Sürecinde Oluşan Tutum ve Davranış Değişiklikleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, (2001), 169-192.
- Tyler, Tom R.- Schuller, Regina A. "Ageing and Attitude Change". *Journal of Personality and Social Psychology* 6/15, (1991), 689-697.
- Uğurlu, Havva Sinem- Çalal, Ayşe. "Opinions of The Divinity Faculty Students on Religious Knowledge: A Case Study Of Ankara University Divinity Faculty", *Dini Araştırmalar*, 22(56), (2019), 327-352.
- UİP. *Uluslararası İlahiyat Programı Tanıtım ve Başvuru Kılavuzu*, TC Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı,(2022).<https://disiliskiler.diyamet.gov.tr/Documents/Ek-6%20U%C4%B0P%20Tan%C4%B1t%C4%B1m%20Kitap%C3%A7%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202022%20.pdf> (Erişim: 17.07.2022)
- Underwood, Carol. "Belief and Attitude Change in the Context of Human Development" *Sustainable Human Development in the Twenty-First Century. Encyclopedia of Life Support Systems*. Ed. İsmail Sirageldin). 2/ 103-124. Oxford: Eolss Publisher Co. Ltd., 2009.
- Vernon, David T. A. vd. "Changes in Children's Behavior After Hospitalization". *JAMA* 111/6, (1966). 581-593
- Vohs, Kathleen D. vd. "Merely Activating the Concept of Money Changes Personal and Interpersonal Behavior". *Current Directions in Psychological Science* 17/3, (2008), 208-212.
- Yaşa, Gökhan. "Dini Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri: Nedenler ve Süreç". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17/40, (2021), 795-824.

EK. Mülakat Çizelgesi

Sıra No	Kodu	Cinsiyeti	Geldiği Ülke	Okuduğu Üniversite	Bulunduğu Şehir
1	E1	Erkek	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
2	E2	Erkek	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
3	K1	Kadın	Fransa	Ankara Üniversitesi	Ankara
4	K2	Kadın	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
5	K3	Kadın	Almanya	Uludağ Üniversitesi	Bursa
6	K4	Kadın	Almanya	Uludağ Üniversitesi	Bursa
7	K5	Kadın	Kanada	Uludağ Üniversitesi	Bursa
8	E3	Erkek	Fransa	Uludağ Üniversitesi	Bursa
9	E4	Erkek	Belçika	Uludağ Üniversitesi	Bursa
10	K6	Kadın	Belçika	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
11	K7	Kadın	Almanya	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
12	E5	Erkek	İtalya	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
13	E6	Erkek	Hollanda	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
14	K8	Kadın	Almanya	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
25	K9	Kadın	Danimarka	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
16	E7	Erkek	Fransa	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
17	E8	Erkek	Almanya	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
18	E9	Erkek	İsviçre	Marmara Üniversitesi	İstanbul
19	E10	Erkek	Avusturya	Marmara Üniversitesi	İstanbul
20	K10	Kadın	Belçika	Marmara Üniversitesi	İstanbul
21	K11	Kadın	Almanya	Marmara Üniversitesi	İstanbul
22	K12	Kadın	Avusturya	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
23	K13.	Kadın	Belçika	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
24	E11	Erkek	Almanya	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
25.	E12	Erkek	Hollanda	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul